

१६/२

१९९ तर्क संग्रह

ASHA ARCHIVES

3293

॥ श्रीगुरुवे नमः ॥ निपायं हृदि विश्वेशं विधाय मुरु वन्दनैः ॥ वासानां सुखबोधाया क्रियते तर्कसंग्रहः ॥
 शेषतस्तत्त्वार्थानामर्थमतमवाभावाः सप्तैव पदार्थाः ॥ तत्र द्व्यप्याप्तिपृथिव्यपेक्षौ वाचा काशकात
 र्त्वाभेदातिनिर्णयपरसंगे धर्म्यशंसल्या परिमाणपृथक् संयोगविभागपरत्वा परत्वगुरुत्वद्व
 यन्मात्रप्रत्यक्षरूपिणुः खेदाद्ये प्रयत्नधर्मा धर्मसंस्कारश्चतुर्विंशतिगुणाः ॥ उत्तोपनापक्षोपणा
 यश्चैव कर्माणि ॥ परमपूरं चेति द्विविधस्यामान्यनित्यद्रव्यदृष्टयो विशेषः ॥ १९ ॥
 तत्त्वरूपवशावश्चतुर्विधः ॥ प्राग्भावप्रधानभावोरत्यन्ताभावोऽन्यान्यभे
 दः ॥ साद्विधिः ॥ नित्याऽनित्याश्च ॥ नित्यापरमात्मरूपा ॥ अनित्या कार्यरूपा ॥
 अयं विषयमेवात्र ॥ शरीरमल्पदादीनां प्राणग्रहकं ॥ प्राणं नासाग्रवर्तिविषयो

इन्द्रियं।

मृतपाषाणादिः॥ तत्त्वशेषवत्त्वस्थायः॥ ताः द्विविधाः॥ नित्याः नित्याश्च॥ नित्याः परमाणुरूपः॥ अनित्याः कार्य
रूपाः ताश्च पुनः त्रिविधाः॥ शरीरेन्द्रियविषयभेदात्॥ शरीरं ब्रह्मण्यलोके॥ इन्द्रियं रसग्राहकं॥ रसनं जिह्वाग्रव
र्त्ति॥ विषयः स्मरितसमुद्रादिः॥ उल्लसत्पर्वतत्रेजः॥ तद्विविधं॥ नित्यमनित्यश्च॥ नित्यं परमाणुरूपं॥ अनित्यं
कार्यरूपं॥ तत्पुनश्चिद्विधं॥ शरीरेन्द्रियविषयभेदात्॥ शरीरमादित्यलोके॥ इन्द्रियं रूपग्राहकं॥ चक्षुः स्पर्श
ताराग्रवर्त्ति॥ विषयश्चतुर्विधः॥ भौमदिव्यौदर्याकरजभेदात्॥ भौमं ब्रह्मादिकं॥ अविन्दनं विद्युदादि
॥ भुक्तपरिनामरुतुरौदर्यं॥ आकरजं सुवर्णादि॥ रूपरहितस्य शरीरान्वायुः॥ सत्त्वद्विविधः॥ नित्यो रनि
त्यश्च॥ नित्यः परमाणुरूपः॥ अनित्यः कार्यरूपः॥ सवपुनश्चिद्विधः॥ शरीरेन्द्रियविषयभेदात्॥ शरीरं
वायुलोके॥ इन्द्रियं स्पर्शग्राहकं॥ त्वक् सर्वशरीराग्रवर्त्तिः॥ विषयो वृक्षादिकपहेतुः॥ शरीरात्तर्जनीवायुः

दिव्यं ५

प्राणाद्यः सह कोपि उपाधि भेदात् श्रुतानादिसंज्ञां लभते ॥ शब्दगुणमाकाशः ॥ तत्रैकं विभु नित्यं च ॥ अतीतादिव्य
 वरारहेतुः कालः ॥ सर्वैको विभु नित्यश्च ॥ प्राद्यादिव्य वरारहेतुर्दिक् ॥ सावैकानित्याविस्ती च ॥ ज्ञानाधिकर
 णमात्मा ॥ सर्वद्विविधः ॥ परमात्मा जीवश्च ॥ तत्रैश्वरः सर्वज्ञः परमात्मा एक एव ॥ जीवः प्रतिशरीरनिर्भोपिविभु
 नित्यश्च ॥ सुखाद्युपलब्धिः साधनं ह्ययं मनः ॥ तत्र प्रत्यक्षानुभूतिस्तत्त्वादनन्तं ॥ अणुरूपनित्यं च ॥ चक्षुर्मात्रं या
 द्योऽणुरूपं ॥ तत्रैश्वर्यं श्रुतं नीलपीतहरितकषिशक्तिभेदात् ॥ सप्तविधं ॥ पृथिवी जल तेजो वृत्तिः ॥ तत्र पृथक् ॥
 शिवां सप्तविधं ॥ अभावे रं श्रेष्ठं जने ॥ श्रुतं भास्वरं तेजसि ॥ रसनं ग्राह्यं ग्राह्यं रसः ॥ सवमधुरासुसुवराकट
 कषायतिक्तभेदात्पञ्चविधः ॥ पृथिवी जल वृत्तिः ॥ पृथिव्या पादधः ॥ जले मधुर एव ॥ प्राण ग्राह्यं ग्राह्यं ग्राह्यं ॥
 सप्तविधः ॥ सुरभिरसुमिश्च ॥ पृथिवी मात्र वृत्तिः ॥ त्वरितं यमात्रं ग्राह्यं ग्राह्यं ॥ सप्तविधः ॥ शीतो

स्मात्तु माश्रीत भेदात् ॥ पृथ्वी जेवापुष्टात् ॥ तत्र शीतो जसे ॥ उष्णस्तेजसि ॥ अतुष्णश्रीतः पृथिवीवायोः ॥ रु
 पादिवत्तुष्टयं पृथिव्यापाकजमनित्यश्च ॥ अन्यत्रापाकजं नित्यमनित्यश्च ॥ नित्यगतं नित्यं अनित्यगतं अनित्यं
 ॥ एकत्वादिव्य वरारासाधारणहेतुः संयोगः ॥ नवद्वयवृत्तिः ॥ एकत्वादियसार्धपर्यन्ता ॥ एकत्वं नित्यगतं नित्यं ॥
 अनित्यगतं अनित्यं ॥ द्वित्वादिकं तु सर्वत्रानित्यमेव ॥ मानव्यवरारासाधारणकारणपरिमाणं ॥ नवद्वयवृत्तिः ॥
 तत्र त्रिविधं ॥ अणुमरुद्दिर्घजलश्चेति ॥ पृथक् व्यवहरासाधारणकारणं पृथक् ॥ सर्वद्वयवृत्तिः ॥ सप्तविधं
 वरारासाधारणहेतुः संयोगः ॥ सर्वद्वयवृत्तिः ॥ संयोगनाशकोऽणुविभागः ॥ सर्वद्वयवृत्तिः ॥ परापरव्यव
 हारकारणं परत्वापरत्वे ॥ ते द्विविधे दिक्कृते कालकृते चेति ॥ दूरस्थे दिक्कृते परत्वं समीपस्थे दिक्कृते परत्वं
 ॥ ज्येष्ठकालकृते परत्वं ॥ कनिष्ठकालकृते मपरत्वं ॥ आयपतनाः समवायिकारणं गुरुत्वं ॥ पृथिवी जल वृ
 त्तिः ॥ स्थानाः समवायिकारणं प्रवृत्तं ॥ पृथिव्यजे जलवृत्तिः ॥ तद्विविधं ॥ सांख्यिकं नैमित्तिकं च ॥ सांख्यिकं

जलेनेमलिकं दध्ति वीतेजसोः॥ पृथिव्यां घृतादौ अग्निसंयोगजं प्रवर्त्तते॥ तेजसि सुवर्त्तते॥ वृक्षादिपिण्डाभावहेतुः॥ ते
 हः॥ जलमात्रवृत्तिः॥ औन्नत्यस्य गुणः शब्दः॥ आकाशमात्रवृत्तिः॥ सद्दिविधः॥ ध्वन्यात्मको वर्णः स कश्चेति॥ ध्वन्यात्मको भे
 र्यादौ॥ वर्णः स कः स कृतभाषारूपः सर्वव्यवहारहेतुर्ज्ञानवद्भिः॥ साद्विविधः॥ स्मृतिरङ्गः भवश्च॥ संस्कारजन्यं ज्ञानं स्मृतिः
 तदनिर्लक्षणं नमो भवः॥ सद्दिविधः॥ यथार्थः यथार्थश्च॥ तद्वर्त्तितत्त्वकारणं नवो यथार्थः॥ अयं घटः सैव प्रमेत्युच्यते
 ॥ तदेवावर्त्तितत्त्वकारणं यथार्थः॥ श्रुताविदेरजते॥ इत्यादिज्ञानं॥ यथार्थं न भवश्च नृद्विधः॥ प्रत्यक्षाणि मित्युपनि
 मुमनिति शब्दभेदात्॥ तत्करणमपि नृद्विधं॥ प्रत्यक्षाणामनुमानोपमानशब्दभेदात्॥ व्यापारवदसाधारणं कारणं
 करणं॥ कार्यमन्यथासिद्धत्वे सति नियतपूर्ववृत्तिकारणं॥ कार्यप्रयोगभावप्रतियोगि॥ कारणं विविधं॥ समवा
 यसमवायिनिमित्तभेदात्॥ यत्समवेतं कार्यं नृद्विधं यत्तत्समवायिकारणं॥ यथा तत्तवः पठस्य॥ पठश्च स्वगत
 रूपादेः॥ कार्येण कारणेन बाधहेतुस्मिन्नर्थे समवेतत्वे सति कारणं समवेतवाधिकारणं॥ यथा तत्तु सी योगः पठस्य॥

॥३॥

निश्चितं

तत्तु रूपं पतत्तु रूपस्य तदुभयनिर्गतं कारणं निमित्तकारणं॥ यथा तुरीये सादिकं पठस्य तदेतन्निविधं कारणं मध्ये प
 तत्तु साधारणं कारणं तदेव करणं॥ तत्र प्रत्यक्षज्ञानकरणं प्रत्यक्षं॥ इन्द्रियार्थसन्निकर्षजन्यं ज्ञानं प्रत्यक्षं॥ तद्विवि
 धं निर्विकल्पकं सविकल्पकं चेति॥ तत्र निष्कारकं ज्ञानं निर्विकल्पकं सप्रकारकं सविकल्पकं यथाद्वितीयं पञ्चास
 णो यं श्यामो यमिति॥ प्रत्यक्षज्ञानहेतुरिन्द्रियार्थसन्निकर्षः षड्विधः स योगः संयुक्तसमवायः संयुक्तसमवेतसम
 वायुः समवेतसमवायः विशेषणविशेषाभावश्चेति॥ वक्ष्यामि पठस्य तदुभयसंयोगः सन्निकर्षः॥ घटरूपस्य प्र
 त्यक्षसंयुक्तसमवायः सन्निकर्षः॥ वक्ष्ये संयुक्ते घटे रूपस्य समवायात्॥ रूपत्वसामान्यप्रत्यक्षे संयुक्तसमवेतसमवा
 यः सन्निकर्षः॥ वक्ष्ये संयुक्ते घटे रूपस्य समवायात्॥ रूपत्वसामान्यप्रत्यक्षे संयुक्तसमवेतसमवायसन्निकर्षः
 सः संयुक्ते घटे रूपसमवेतं तद्वत्तत्त्वस्य समवायात्॥ औन्नत्यशब्दसाक्षात्कारे समवायः सन्निकर्षः कर्णविवर
 ने साक्षात्कारे औन्नत्यात्॥ शब्दसाक्षात्कारात्॥ गुणगुणिनो असमवायः॥ शब्दत्वसाक्षात्कारे समवेतसमवायः

सन्निकर्षः॥ श्रोत्रसमवेते शब्दे शब्दस्य समवायात्॥ अभावप्रत्यक्षे विशेषणविशेष्यभावसन्निकर्षः घटाभाववद्भूतत
 मित्यत्र चक्षुःसंयुक्ते कृतले घटाभावस्य विशेषणत्वात्॥ एवं सन्निकर्षजन्यं तान्नप्रत्यक्षं॥ तत्करणमिन्द्रियं तस्मादिन्द्रियं प्र
 त्यक्षप्रमाणमिति सिद्धं॥ ॥ इति प्रत्यक्षसमाप्तं॥ ॥ अणुमतिकरणा मनुमानं परामर्शजन्यं तान्नमनुमितिः॥ व्याप्तिवि
 शिष्टं॥ पक्षधर्मे तातानं परामर्शः यथा वक्रियाप्यधूमवानयं पर्वतराजं तानं परामर्शः तज्जन्यं पर्वतो वक्रिमानिति ता
 नमणमिति॥ यत्र धूमस्तत्राग्निरिति सारं च यन्मो व्याप्तिः व्याप्य पर्वतादि वृत्तित्वं पक्षधर्मेता॥ अणुमानं द्विविधं ॥४॥
 स्वार्थं परार्थं स्वार्थं व्याप्तिमिति हेतुः॥ तथा हि॥ यथा स्वयमेव धूमो दर्शनेन यत्र धूमस्तत्राग्निरिति सारं न सा दो व्याप्तिरिति
 ता पर्वतसमीपगतः तद्गते चाग्नौ सदिहानः पर्वते धूमं पश्यन् व्याप्तिं स्मरति॥ यत्र धूमस्तत्राग्निरिति तदनन्तरं वक्रियाप्य
 धूमवानयं पर्वतराजं तानमुच्यते अयमेव लिङ्गपरामर्शः इत्युच्यते॥ तस्मात् पर्वतो वक्रिमानिति तानमणमिति रूपं यतो त
 देतस्वार्थानुमानं॥ यत्तु स्वयं धूमादग्निमनुमाय परंप्रतिपत्तिर्यथैव यथा वक्रियाप्यधुमेन तत्परार्थमनुमानं॥ यथा पर्वतो वक्रिमा

यदभावे यदभावे

यत्तु स्वयं पर्वतो

धूमवत्त्वात् यो धूमवान् स मोक्षमिति नान्॥ यथा मरुतस्यः तथा वासंतस्मात्तथेति अनेन प्रतिपादिताग्निसंयोगात्प
 रीतिरिति पद्यते इति तादेव धूमो रुरणो पनयनिगमता निषश्चावयवाद्यवतो निमानिति प्रतीता धूमवत्त्वादित्ययं हेतुः य
 यो धूमवान् स मोक्षमिति नान्॥ यथा मरुतस्यः तथा वासंतस्मात्तथेति निगमनं॥ स्वार्थं एवेति
 परार्थाणामित्योत्रिंशत्परामर्श एवकारणं तस्यात्रिंशत्परामर्शमनुमानं॥ लिङ्गविधेयं॥ अन्ये व्यतिरेकि केवलव्यतिरेकी
 केवलान्वेयि॥ अन्ये येण व्यतिरेकेण च व्याप्तिमदन्वयव्याप्तिरेकियथा वक्रियाप्यधुमेन पर्वतवत्त्वात्॥ यत्र धूमस्तत्राग्निरिति
 अन्ये व्यतिरेकी॥ यत्र वक्रिमास्ति तत्र धूमो नास्ति यथा मरुतस्य देहात् व्यतिरेकव्याप्तिः॥ अन्ये यथा व्याप्तिं केवलान्व
 यि॥ यथा घटो मिधेयः प्रमेयत्वात्॥ पृष्ठवदिति॥ अत्र प्रमेयत्वाविधेययो व्यतिरेकव्याप्तिर्नास्ति सर्वस्य प्रमेयत्वात्
 मिधेयत्वात्॥ व्यतिरेकमात्रव्याप्तिं केवलव्यतिरेकियथा यद्यपि इतरं भोमिद्युते गन्धवत्त्वात्॥ यदि तरेभ्यो न भि
 यते तत्र गन्धवत्॥ यथा जरुनस्ते रुवतस्मात्तथेति॥ अत्र यदन्वयवत्तदितरेभ्यो न भिद्यते त्यन्वयवदृष्टान्तास्ति

पृथिवीमात्रस्य पक्षत्वात् ॥ संदिग्धसाधवान् पक्षः ॥ यथा भूमदेतो पर्वतः निश्चितसाधवान् पक्षः ॥ यथा तत्रैव मरुतानसः ॥ नि-
 श्चितसाधवाभाववान् विपक्षः ॥ यथा तत्रैव मरुतानसः ॥ सन्ध्यानिवारविहसत्प्रतिपक्षाः सिद्धवाधिताः पञ्च देवताभासाः ॥
 सन्ध्यानिवारो नैकान्तिकः सन्निविधः साधारणः ॥ साधारणानुपसंहारिभेदात् ॥ तत्र साधवाभाववद्वृत्तिः साधारणो नैका-
 न्तिकः ॥ यथा पर्वतो रग्निमान् प्रमेयत्वात् ॥ प्रमेयत्वस्य वक्ष्यभावरतिरुदेविपमानत्वात् ॥ सर्वपक्षवाधितिरसाधारणः
 यथा शब्दो नित्यः शब्दत्वादिति ॥ शब्दत्वं सर्वेभ्यो नित्येभ्यो व्यावृत्ते ॥ शब्दमात्रवाधितः ॥ अनुपपद्यतिरेकदृष्टान्तरादितो ॥ ५ ॥
 नुपसंहारी ॥ यथा सर्वमनित्यं प्रमेयत्वादिति ॥ अत्र सर्वस्यापि पक्षत्वात् ॥ दृष्टान्तो नास्ति ॥ साधवाभावव्याप्तिरु-
 चित्तुः ॥ यथा शब्दो नित्यः कृतकत्वादिति कृतकत्वं हि नित्यताभावेन नित्यत्वव्याप्तिरसाधवाभावपक्षपादकं देव-
 त्वं यस्यासमत्पुतिपक्षः यथा शब्दो नित्यः श्रावणत्वात् शब्दवद्वृत्तेरनित्यः कार्यत्वात् पटवत् ॥ अतिरिक्तविधः ॥
 अयासिद्धः स्वरूपातिशयोक्त्यातिरिक्तश्चेति ॥ आश्रयासिद्धो यथा ॥ गगणारविन्दं सुरभिः श्रविन्दत्वात् ॥ सरोजारविन्द-

वदति ॥ अत्र गगणारविन्दं आश्रयः सत्त्वनास्तौ व ॥ स्वरूपासिद्धो यथा ॥ शब्दो गगणः वाक्ष्यत्वादिति ॥ अत्र शब्दत्वं
 शब्देनास्ति शब्दस्य श्रावणत्वात् ॥ सोपाधिको व्याप्यत्वात् सिद्धः ॥ साधवापकत्वे सति साधना व्यापक उपाधिः ॥ साधवस-
 नाधिकरणात्पक्षो वापुतियोगीत्वं साधवापकत्वं ॥ पर्वतो भूमवान् वक्ष्येति तत्रादेभ्यो न संयोगोपाधिः ॥ यत्र भूमस्तत्रादे-
 भ्यो न संयोगेति साधवापकता ॥ यत्र वक्ष्येति तत्रादेभ्यो न संयोगो नास्ति अयोगोत्तरे अदेभ्यो नाभावात् ॥ एवं साध-
 वापकत्वे सति साधना व्यापकत्वादादेभ्यो न संयोगोपाधिः ॥ सोपाधिकत्वात् ॥ वक्ष्येति मर्त्यव्याप्यत्वात् सिद्धं ॥ अस्य साधवाभाव-
 ः प्रमाणेन निश्चितः सवाधितः यथा वक्ष्येति रज्जुसुखत्वादिति तत्रादेभ्यो न संयोगो नास्ति ॥ अतएव साधवाभाव-
 धितत्वं ॥ इति व्याख्यातमनुमानं ॥ उपमितिकरणमुपमानं ॥ सत्ता संज्ञितसन्ध्यात्वं उपमितिः ॥ तत्करणं
 सादृश्यं तानं ॥ तथा हि कश्चिद्वयशब्दार्थमजानत् कृतश्चित्पुरुषात् गोसदृशो गवय इति श्रुत्वा वनं गतो वाक्यार्थं
 रणो गोसदृशं पश्यति तदनन्तरं अयं गवयशब्दवाच्यरत्नमुपमितिरुत्पद्यते ॥ इति व्याख्यातमुपमानं ॥ ॥ श्रीप्रकाशेश-

॥ अथ प्रत्ययार्थवक्ता ॥ वाक्यं पदसमुच्चयः यथा गमनं येति ॥ शक्तं पदं अस्मात्पदादयमर्थो वा ॥ इति शब्दसंकेतः
 शक्तिः ॥ अथाकांक्षा योग्यता सन्निधिश्च वाक्यार्थज्ञानहेतुः ॥ पदस्य पदांतरव्यतिरेकप्रसक्तान्वयात्तदनुभावकत्वं अथाकां
 क्षाः ॥ अर्थवाच्यो योग्यता ॥ पदानामवित्त्वमेनो मुखारण्यं सन्निधिः ॥ अथाकांक्षारहितवाक्यं अप्रमाणं ॥ यथा गोरश्वः पुरुषो
 हस्तीति न प्रमाणं ॥ अथाकांक्षाविरहात् अग्निना सितेति न प्रमाणी ॥ योग्यताविरहात् ॥ प्रहरे प्रहरे रसो नारिता निगमा
 नयेत्यादि पदानि न प्रमाणी ॥ सन्निध्यभावात् ॥ वाक्यद्विविधं ॥ लौकिकं वैदिकं श्रवैदिकं श्रीश्वरोक्तत्वात् सर्वमेव प्रमाणं ॥ ६ ॥
 लौकिकं तु आश्रयप्रमाणं अन्यदप्रमाणं ॥ वाक्यार्थज्ञानेशदत्ता नंकाराणां तत्कारणशब्दः ॥ यथार्थानुभवो निरूपितः ॥ अथ
 यथार्थानुभवश्च द्विविधः ॥ संराय विपर्ययतर्कभेदात् ॥ एकस्मिन् धर्मेति विरुद्धानां धर्मविशिष्टज्ञानं संशयः ॥ य
 थास्यानुर्वापुस्तपो वेति ॥ मिथ्याज्ञानं विपर्ययः ॥ यथा शुक्लाविर्देरजतमिति ॥ आप्यारोपेण आपकारोपेण तर्कः ॥ य
 थापदिवाहनिर्गत्या तत्तदा धूमोपिन स्यात् ॥ स्मृतिरपि द्विविधाय यथार्था यथा यथैव ॥ प्रमाणजमा यथार्था अप्रमाण

जन्या अथ यार्थाः ॥ सर्वेषामनुकूलवेदनीयं मुख्यं ॥ सर्वेषामननुकूलवेदनीयं मत्सुखं ॥ इच्छा कामः ॥ क्रोधः द्वेषः ॥ हृति
 : पतनः ॥ विरहितकर्मजन्यो धर्मः ॥ निषिद्धाहितकर्मजन्यो धर्मः ॥ कुप्यादयो ॥ स्वात्ममात्रविशेषगुणाः ॥ इति
 इच्छापयनाः नित्याः अनित्याश्च ॥ नित्या ईश्वरस्य अनित्या जीवस्य ॥ संस्कारस्त्रिविधः ॥ वेगो भावना स्थितिसत्त्वा
 पकश्चेति ॥ वेगः पृथिव्यादिचतुष्टयमनोवृत्तिः ॥ अनुभवजन्या स्मृतिकरिणा काभादेना आत्ममात्रवृत्तिः ॥ अ
 न्यथाकृतस्य पुनस्तदिव वस्त्यापादकः स्थितिसत्त्वपकः ॥ कदादि पृथिवीवृत्तिः ॥ वलनं तत्कर्म ॥ उर्द्धदेशसंयो
 गहेतुस्तत्क्षेपनं ॥ अधोदेशसंयोगहेतुरपक्षेपनी ॥ शरीरसंश्लिष्टसंयोगहेतुरकुञ्चनं ॥ तद्वत्कुञ्चसंयोगहे
 तुः प्रसारणं ॥ अथ सत्त्वगुणमनोपृथिव्यादिचतुष्टयमनोवृत्तिकर्म ॥ नित्यमेकमेव का गतं सामान्यं द्रव्यगुणकर्मवृ
 त्तिः ॥ परं सत्त्वा अपरं द्रव्यत्वादि ॥ नित्यद्रव्यवृत्तयो व्यावर्तका विशोषाः ॥ नित्यः संबंधः समवायः ॥ अच्युतसिद्धवृ
 त्तिः ॥ ययोमश्लोकमपराश्रितमेवावतिष्ठते तावत्तु तसिद्धौ ॥ अवयवावयविनौ गुणगुणिनौ क्रियाक्रियानौ जी

तिवक्त्रविशेषनित्यद्वयेवेति ॥ अनादिर्मातः प्रागभावः ॥ यथा उत्पत्तेः पूर्वकार्यस्य ॥ सादिरनन्तः पूर्वतः
 उत्पत्त्यनन्तरं कार्यस्य ॥ त्रैकारिकसंयोगावच्छिन्नप्रतियोगिकोऽत्यन्ताभावः ॥ यथा भूतत्वे घटो नास्ति ॥
 तादात्म्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकोऽन्योन्याभावः ॥ घटः पटो न भवतीति सर्वेषां पदार्थानां यथा यथमु-
 क्तेष्वनर्भावात् ॥ सप्तैव पदार्थाः ॥ इति सिद्धं ॥ कणादन्यायमतयोर्वस्तुव्युत्पत्तिरिति सिद्धये ॥ अर्त्तमद्वेनः
 विदुषारविनस्तर्कसंग्रहः ॥ इति तर्कसंग्रहः समाप्तः ॥ ॥७॥